

VERMOEDELIIK BROEDGEVAL VAN DE SPERWERGRASMUS *SYLVIA NISORIA* IN NEDERLAND

Vermutlicher Brutnachweis der Sperbergrasmücke *Sylvia nisoria* in den Niederlanden

D. A. VLEUGEL

INLEIDING

Op 27 mei 1973 hoorde schrijver dezès de zang van een Sylviasoort, waarvan de zang tussen die van een Grasmus *Sylvia communis* en die van een Heggemus *Prunella modularis* in lag. Ik had de zang van de Sperwergrasmus (hierna S.G. te noemen), want als zodanig determineerde ik de zanger, eerder gehoord, nl. op 24 juli 1971 te Kraljevica aan de kust van de Adriatische Zee in Joegoslavië. Toen noteerde ik „vlugge zang, lijkt op Tuinfluiter *Sylvia borin*, maar de zang van de S.G. heeft kortere strophen”.

De vogel zat op een paaltje niet ver van het gehucht Hoog-Casteren, juist op de grens van de gemeenten Hogeloon en Vessem. Omdat later bleek, dat het grootste gedeelte van het territorium en ook het nest in de gemeente Vessem lagen, zou ik het broedgeval in deze gemeente willen localiseren. De afstand tussen de S.G. en mij was plm. 50 m. Het was prachtig weer en door de goede belichting kon ik uitstekend met mijn 8 × 35 kijker de gesperwerde onderzijde zien. De staart met wit aan de buitenste pennen, die een lange indruk maakte, werd in de regel naar beneden gehouden. Zeker vijf minuten kon ik het dier goed bekijken. De kleur was donkergrijs van boven, iets zwemend naar bruin. Toen er een tweede vogel verscheen via de met varens en andere vrij hoge planten begroeide afscheiding tussen de twee graslanden, begon het bekende elkaar „volgen”, in de betekenis van Howard (1907-14). Na een kwartier het baltsgedrag van de twee vogels te hebben aangezien, ging ik huiswaarts. De tweede vogel, waarschijnlijk het ♀, die ik alleen in beweging kon zien, maakte een bruinere indruk; van een gesperwerde onderzijde kon ik niets zien. Trouwens, volgens sommigen kunnen de streepjes bij het ♀ soms geheel afwezig zijn. Onder het waarnemen hoorde ik slechts het geluid „woid-woid”, weergegeven naar de beschrijving van Voigt (1950). Dit was echter hoogstwaarschijnlijk een Grasmus *Sylvia communis*, die in de buurt rondscharrelde. Tenzij de S.G.-en dit algemene geluid van de Grasmus hebben geïmiteerd, wat i.v.m. het vele nabootsen, dat ze doen, mogelijk is. In het vervolg heb ik echter geen enkel bewijs hiervan gekregen.

DE VERDERE WAARNEMINGEN

Op 29 mei ging ik opnieuw naar het S.G.-territorium. Ik ging nu het in-tussen gemaaidè hooiland in, de afscheiding langs, waar twee dagen tevoren de S.G.-en met hun liefdesspel bezig waren. Verder gaand naar een zich vlak bij de weg bevindende volgroeide Eik, hoorde ik daarin de S.G. vrij langdurig zingen. Ik noteerde nu: „Zang tuinfluiterachtig, maar scherper en minder

melodius, ook minder lang aangehouden". De vogel verdween bij mijn nadering echter in het ernaast gelegen veld winterrogge. Een uur lang wachten leverde niets meer op.

Op 30 mei ging ik weer naar het territorium, dit keer liet zich geen S.G. zien of horen. Op 3 juni bezocht ik in de middag de plaats opnieuw met hetzelfde negatieve resultaat.

Op 7 juni was ik al om 6 uur in het territorium van de S.G. In het roggeveld zong onzichtbaar een zanger met een welluidende mij onbekende korte strophe. Het veronderstelde wijfje riep verscheidene keren terug uit de Eik. Later zou pas blijken, dat het hier waarschijnlijk om een broedaflossing ging. Dan verdwijnen ze samen in de richting van de verste boomgroep, die later het nestgebied zou blijken te zijn. Ik hoorde zang met het raspende „tsjerr", dé karakteristieke roep van de S.G. er door heen.

Aangezien ik niet de tijd en gelegenheid heb te blijven, besluit ik te wachten met nader onderzoek, tot er jongen zijn. Dit heeft als groot voordeel, dat het nest niet wordt verstoord. Want uit de literatuur was mij gebleken, dat S.G.-en gemakkelijk hun broedsel verlaten, wanneer het ontdekt is en Niet-hammer (1937) voegde er aan toe, dat zij dit zelfs nog doen, wanneer er jongen in het nest zijn. Volgens Fehring (1951) wijzen ze ook de Koekoek *Cuculus canorus* meestal af. Verstoring was des te aannemelijker, omdat een paar Eksters *Pica pica* regelmatig door het territorium van de S.G.-en patrouilleerde en zich ook Zwarte Kraaien *Corvus corone* in de buurt ophielden.

Het uitvliegen der jongen

Omdat er bijzonder weinig over de biologie van de S.G. is geschreven en Melcher (1952), die nog het uitvoerigst was, wel de eieren maar nooit de jongen gezien heeft, die volgens hem door zijn en andere storingsen het nest zeer vroegtijdig verlaten moeten hebben, zal ik nu ook wat uitvoerig zijn.

Op 28 juni was ik om 9.30 uur in het territorium aanwezig en zat tot 10 uur in de voorste sloot, waarin veel brandnetels en varens, op veilige afstand van het vermoede nest. Geen levensteken van de S.G.-en. Om 10 uur besluit ik naar de omgeving van het nest te gaan, waar ik tot dan nog nooit geweest was. Deze bestond uit een kleine groep van plm. 10 bomen, meest Eiken, een Vlier, enkele Essen, waaronder zich een sloot bevond, die volgegroeid was met ondoordringbare braamstruiken, veel brandnetels en varens. Hier begint om 10.30 uur het S.G.-mannetje kort te zingen in de boomgroep. Het zijn korte zangstrophen, mij onbekend, iets op die van de Heggemus lijkend, evenwel met het „tsjerr" erin, mij bekend van 7 juni (en uit de boeken). Om 10.45 uur valt 8 m van me af het wijfje in, bruin, te beweeglijk, om de zijanten goed te zien. Het roept schel „tsjierrr", als ze omhoog vliegt in de Eik boven mij. Verder hoorde ik een keer musachtige geluiden, waarschijnlijk van de jongen in het nest, die hun moeder horen. Vertrek om 11.05 uur. Als ik wegga, zingt het ♂ enkele minuten in de Vlier. Het gezang is nu meer

tuinfluiterachtig met welluidende tonen erbij. Meest klinkt het echter scherper en de strophen duren vrij lang.

29 juni. Om 4.45 uur in het territorium. Om 5 uur verschijnt het ♂ op enkele meters afstand in de rogge boven me. Vrij grote grauwe vogel tegen de lucht afstekend, maar zonder duidelijke kleuren in de vroege morgen. Roept „prrrr” en „trrrr”, verdwijnt snel verder de rogge in en roept heel vlug schetterende geluiden „tsjè-tsjè-tsjè-tsjè”. Melcher (1952) noemt dit geluid ook, maar als „tè-tè-tè-tè”. Komt dan terug, nu goed gezien, groot en grijs van zo dichtbij, met „tsjurr-tsjurr”. Heeft lange staart. Om 5.35 uur komt het ♀ in de brandnetels in mijn stuk sloot. Is bruiner dan de afbeelding in het Handbook, lijkt op die in Makatsch (1966), maar van streepjes kan ik niets zien, ze zit niet stil en de vleugels bedekken de zijkant van het lichaam. Ook later zal ik deze zijkant nooit zuiver zien, er is altijd te veel beweging, nooit zit het ♀ stil en als dit wel het geval is, is het met afhangende vleugels. Ook het gele oog, dat de literatuur aangeeft, heb ik bij geen der beide ouders ooit kunnen zien. Overigens hebben volgens Hensz (1960) diverse ♀♀ de gele pupil niet en het ♂ heb ik nooit van zo dichtbij in het oog kunnen kijken. Hij was uitgesproken schuwer dan het ♀. Dat het ♀ éénjarig was, is waarschijnlijk (cf. von Haartman (1952) en Ringleben (1960: 51) en het is de vraag, of deze allemaal streepjes hebben. Het Handboek (Dl. 2: 73) zegt over de rui van dec.-april: „A moults which varies much individually in extent”.

Om 6.25 uur zingt het ♂ gedurende een minuut in de bomen. Het gezang is grasmusachtig en melodisch zwartkopachtig *Sylvia atricapilla* tegelijk. Om 6.30 uur is er weer zang van een snel heen en weer gaande S.G. die door de bomen gaat, maar ook vlak bij mij in de struiken komt. Ik heb de vogel zelfs op twee meter afstand, maar zij, want het blijkt het ♀ van de S.G. te zijn, zit geen ogenblik stil, zingt ook vliegend. Haar zang klinkt als van een heel goed zingende Grasmus. Ik zie de vogel uitstekend, zij is bruin met een grijze tint, de bovenkop is donkerder. De staart is lang, het voorhoofd hoog als van een Grasmus en zij heeft de veren van de kop wild opgezet, zoals het van de S.G. in het Handbook beschreven wordt. De zijkant van de hals is vuilwit, niet helderwit als bij een Grasmus. Doordat de vogel geen seconde stil zit, kan ik ook nu de zijden van het lichaam vanwege de afhangende vleugels nauwelijks goed zien, evenmin het oog. De enige keer, dat zij enkele seconden vlakbij stil zit, zonder afhangende vleugels, zie ik geen streepjes. Voordien heb ik slechts één keer een zingend ♀ gehoord, nl. in 1948 van de Fitis *Phylloscopus trochilus*. In 1974 hoorde ik een ♀ van de Winterkoning *Troglodytes troglodytes* gebrekkig zingen. Nice (1937) noemt echter een hele reeks soorten, vooral Amerikaanse, met vrouwelijke zang.

Het zingen van het ♀, gepaard gaande met hevige opwindings, schrijf ik toe aan het uitvliegen van de jongen. Een zelfde opwindings, gepaard gaande met abnormaal gedrag, heb ik ook waargenomen bij het uitvliegen van de jongen van Fitis en Boompieper *Anthus trivialis*. Van 6.30-8 uur heb ik niets

meer van de S.G.-en bemerkt, behalve één keer. Toen scharrelde er één in de rogge rond, „tsjurrrr” roepend. Om 8 uur ben ik gestopt met de waarneming.

30 juni. Om 8.30 uur ben ik aanwezig. Verder weg van de vermeende nestplaats en niet in de sloot, zodat ik beter uitzicht heb. Vlakbij het vermoede nest vindt voergedrag plaats, maar het blijken Bosrietzangers *Acrocephalus palustris* te zijn. Geen S.G.-en te zien. Om 10 uur besluit ik in de sloot naar het nest te gaan zoeken, maar vind niets. Nog tot 12.15 waargenomen, niets. De sloot is veel te veel dicht gegroeid met zware bramentakken enz., om zonder bijl het nest te vinden. Ik kom tot het besluit, dat de jongen zeer waarschijnlijk zijn uitgevlogen, maar neem me voor, er 's avonds opnieuw heen te gaan, in de hoop, dat de S.G.-en in hun nestsloot, die immers zulke goede bescherming biedt, zullen komen overnachten. 18.55: Weer bij het „nest”. Ik kies mijn positie in het (gemaaide) hooiland, een meter of tien van de nestsloot. Een S.G. schiet uit de sloot, bruin, het is het ♀. Ik hoor in de sloot „ti-ti-tjà-tjà” en „ti-ti-tjù-tjù”. Het zijn geluiden van de jongen, het klinkt wat musachtig; het roepen begint, als het ♀ weggaat. Nadien heb ik tot 20.05 de geluiden niet meer zeker gehoord; op één of andere manier zijn de jongen gewaarschuwd en zij hebben zich doodstil gehouden.

19.05: S.G. ♀ (bruin) komt terug, gaat voeren in de sloot, na een paar minuten terug over het roggeveld. Grauwe vogel schiet over de derde hooiwei, waarschijnlijk het ♂. 19.10: het ♀ S.G. even aan de rand van de rogge. Gaat terug. 19.15: S.G. gaat weer voeren op dezelfde plek, na 1 minuut terug. 19.20: het ♀ komt weer, schiet bliksemsnel uit de rogge de sloot in. Niet terug zien gaan. 19.40: ik hoor „tsjè-tsjè-tsjè”. De twee adulte vogels volgen elkaar onder „tsjerr”-en „tsjè-tsjè-tsjè”-geroep. De een maakt een grijze, de andere een bruine indruk. 19.42: weer één terug het roggeveld in. 19.43: één komt terug van 't voeren, is onopgemerkt de sloot in gegaan. Geen geluid. 19.48: weer uit de rogge, dan onzichtbaar. Niet terug zien gaan. 19.55: ik hoor nu een musachtig „tjuf-tjuf-tjuf-tjuf”, waarschijnlijk toch van de jongen. 19.57: ♀ komt weer, lichte onderkant, na 2 minuten terug. In de regel dezelfde aanvlieg- en vertrekroute, waar ik al eerder veel uitwerpselen zag. Maar langer dan een seconde zitten ze nooit op het paaltje. 19.59: het ♂ de sloot weer in, grijs, na 3 minuten terug. 20.05: waarneming gestopt.

1 juli. Van 19.15-20.15 met de heer Lammers uit Maarheeze bij het nest. Ik hoor in het begin enkele malen „tsjerr”, zie dan een adulte vogel de rogge invluchten. Daarna zie ik plm. 10 keer één of meer S.G.-en, maar steeds te kort of te onduidelijk, om door dhr. L. gedetermineerd te worden. Alleen een uitstekend kenner van de gewoonten, roepen en silhouetten van de S.G. zou dit karwei geklaard hebben. Mijn begeleider herkende alle vogels, hoe weinig ze ook waarneembaar waren. Maar over de S.G. was zijn commentaar: „Ik heb hem niet met zekerheid gezien”.

2 juli. In de hoop, dat de jongen toch nog in de sloot in of bij het nest teruggekeerd zouden zijn, zat ik om 4.25 uur bij de nestsloot. Om 4.50 uur ging de zon op. De S.G.-en bleken laat op te staan, vermoedelijk door de lange schemering in de dichtbegroeide sloot. Om 5.08 uur komt het ♂ de sloot in, vermoedelijk heeft hij elders geslapen. Het grijze uiterlijk is duidelijk. Om 5.30 uur klinkt een musachtig geluid, waarschijnlijk van de jongen. Om 5.35 uur duikt waarschijnlijk het ♂ weer in de sloot en om 5.40 het ♀, dat na 2 minuten terugkeert, waarschijnlijk na te hebben gevoerd. Om 5.43 klinkt wel 10 keer „tjèt-tjèt” en het duidelijk donkere ♂ duikt de sloot in. Om 5.45 komt het ♀ uit de rogge en dan gaat een jong naar haar toe, duidelijk vleugeltrillend en het wordt gevoerd. Om 5.50 zit dan een ander jong op het aanvliegpaaltje. Ik zie hem heel goed in de vroege zon: bruin, iets grijsig van boven, isabel van onder. Hij wordt dan door een der oude vogels weggelokt, de rogge in. Even later komt weer een adulte vogel terug naar een derde jong, dat vleugeltrillend op het paaltje zit. Daarna gaat dit jong de bomen in, al vleugeltrillend en wordt daar door één der ouders gevoerd. Het jong blijft vleugeltrillend in de bomen achter. Dan klinkt weer „tsjèt-tsjèt” en het ♂ komt voeren in de sloot en schiet weer vlug de rogge in. Het is inmiddels 6 uur geworden. Na 6 uur zie ik nog voeren om 6.10, 6.20, 6.38 en 6.46 uur. Van 5.42 tot 6.46 uur werd er dus $8 \times$ gevoerd. Volgens Steinfatt (1937/38: 124) werd over de hele dag verdeeld gemiddeld $18 \times$ per uur gevoerd in een nest, dat hij onder controle had in Oostpruisen. Het zal echter duidelijk zijn, dat het eerste uur minder wordt gevoerd, omdat de prooien dan nog niet in voldoende mate aanwezig zijn. Bovendien werd er elders gevoerd.

Het vierde jong is inmiddels ook naar boven gekomen, nadat ik het ♀ tevoren nog de sloot in had zien gaan. Er zijn dus minstens vier jongen geweest, het nauwkeurige aantal was niet te bepalen. Het vleugeltrillen heb ik nog herhaaldelijk gezien, er werd geen geluid bij gemaakt. De jongen klommen zeer behendig in de rogge. Het ♀ vloog telkenmale pijlsnel over de rogge en zigzagde daarbij, ook alweer een afweermechanisme, waaraan deze soort zo rijk is. Het ♂ vloog soms een andere juist tegenovergestelde route. Daarbij zag ik één keer met het blote oog zeer duidelijk *de gesperwerde onderzijde*. Na 6.38 heb ik geen enkel geluid meer gehoord. Het voeren der jongen die nu goed verborgen zaten, gebeurde in alle stilte. Om 6.50 uur heb ik de waarneming afgebroken. Zang is ook niet te horen geweest. De heer Lammers vond het waarnemingsterrein buitengewoon moeilijk. Als de jongen in de rogge zaten, was het helemaal geen doen, ze op te zoeken. Men kan moeilijk een veld rogge doorkruisen en dit zou waarschijnlijk toch ook niets hebben opgeleverd.

De diversiteit van de zang van de S.G.

Na het beluisteren van de zangen van één ♂ en één keer van een ♀ zou het praematuur zijn, hierover veel te zeggen. Mij is intussen gebleken, dat

het vermogen om te „spotten”, zoals de Duitsers het noemen, bij de S.G. zeker niet minder groot is als bij de Zwartkop, waarover de laatste tijd meer-malen geschreven is (b.v. Sauer 1955). Ook Melcher (1952) constateerde het. Hij hoorde elementen van de zang van de in het territorium voorkomende Boompieper in de zang van de S.G., die hij waarnam in het oosten van Zwitserland. En de S.G. die in Vessem zong, had soms elementen van de zang van Heggemus en Grasmus in zijn repertoire, die beide in of bij zijn territorium voorkwamen. Zwartkop en Tuinfluiter die meestal vermeld worden als men soorten noemt, op wier zang die van de S.G. lijkt, waren niet te horen in dit geval. Ze kwamen wel beide voor, maar in bos op plm. 800 m afstand. Beide heb ik er nooit dicht in de buurt gezien of gehoord. Brehm (z.j.) noemt het lied van de S.G. een samenvoeging van de zang van Tuinfluiter en Grasmus. Melcher (l.c.) en Tenovuo (1958) vermelden het samen voorkomen van Grauwe Klauwier *Lanius collurio* en de S.G. in Zwitserland, Finland en Denemarken. Hun roepen komen sterk met elkaar overeen. In Vessem heb ik geen Grauwe Klauwieren waargenomen.

DISCUSSIE

Het is de vraag, of er van een werkelijke uitbreiding van de S.G. sprake is of dat alleen het trekken bij ons is toegenomen. Het laatste is zeker (cf. ook Snow 1971: 235), het eerste is zeer de vraag, hetgeen uit het nu volgende zal blijken. Een bespreking van de toegenomen trek kan hier niet geschieden, omdat dit te veel ruimte zou vragen.

Het vermoedelijke broedgeval in Vessem was het meest westelijke, dat ooit is waargenomen. Thijsse (1929: 182) schreef reeds: „Zou heel goed in ons land kunnen broeden”. Ik acht het zelfs waarschijnlijk, dat er meer broedgevallen zijn geweest, maar de soort is alleen met veel geluk als broedvogel waar te nemen, vanwege zijn afweermecanismen. De wijzigingen van de westgrens van voorkomen hoop ik ook later te behandelen en klimatologisch te benaderen (cf. Niebuhr 1953).

De westelijkste broedgevallen

Nedersaksen. 1850-1900. Bij Bremen (1854-60), Osnabrück (1881 en 1890), Aurich (Oost-Friesland) plm. 1885, Oslebshausen bij Bremen (1896-98).

Na 1900. Kreis Land Hadeln, zuidelijk van Cuxhaven, tussen de monden van Weser en Elbe. Hier waren reeds in 1948 broedgevallen, in 1961 tussen de 50 en 60 paren of zingende ♂♂.

Westfalen. 1 broedgeval in 1885 te Oesterholz bij Detmold, mei/juni.

Rijnland (voormalig). Geen broedgeval.

Hessen. Geen broedgeval.

Baden-Württemberg. Tegen het eind van de 19e eeuw zeldzame broedvogel bij Karlsruhe, bv. 1887 en hetzelfde jaar bij Mosbach, ook bij Karlsruhe. In dezelfde tijd broedvogel in Maxau en Hagsfeld, beide bij dezelfde stad.

Beieren. Vroeger zeldzame broedvogel in Unterfranken, o.a. bij Würzburg. Nog altijd volgens Wüst (1962) op enkele plaatsen aan de Donau, niet met name te noemen wegens vervolging door vogelvangers. Volgens Dr. von Saint Paul (in litt.) is dit verleden tijd. Maar wel is er een bericht over het voorkomen van de soort in de Allgäu (ZW-Schwaben) van W. Schubert in het „Bericht des Naturwissenschaftlichen Vereins von Schwaben” van 1973.

Zwitserland. 1 broedgeval in 1952 in de Domlesch in Graubünden.

Frankrijk. 1 broedgeval bij Metz in 1908, op 1 juni een nest met 4 jongen. Is zeer vroeg.

België. Slechts op de trek waargenomen.

Wanneer ik mij beperk tot Nedersaksen, in welk land de soort nog het meest in de BRD voorkomt, welk gebied tevens het westelijkste gebied van voorkomen is, moge ik voor uitvoeriger mededelingen verwijzen naar Niebuhr (1953) en Ringleben (1960). De laatste was zo vriendelijk, mij nog nieuwere gegevens te verstrekken van na 1960, waaruit blijkt, dat de soort toen vooral in het oosten dicht bij de zonegrens toenam. Er zijn echter ook daar slechts enkele kleine vaste broedgebieden. Hier was omstreeks plm. 1970 volgens enkele hier niet genoemde publicaties de mate van voorkomen op zijn best stationair te noemen. Maar in de Kreis Land Hadeln ten zuiden van Cuxhaven was toen een sterke achteruitgang vastgesteld (Rauhe 1956, 1962 en in litt.)

Tenslotte spreek ik mijn beste dank uit aan Dr. U. von Saint Paul te Erling-Andechs, Dr. H. Ringleben te Wilhelmshaven en de heer H. Rauhe te Oster-Wanna, die mij op allerlei manieren van dienst waren.

C.N.A.: De commissie is van mening dat er sprake geweest kan zijn van een mogelijk broedgeval.

ZUSAMMENFASSUNG

Von 27 Mai bis 2 Juli 1973 wurde das Verhalten eines Paares der Sperbergrasmücke *Sylvia nisoria*, studiert. Das Nest wurde in Ruhe gelassen, weil es bei Störungen sehr leicht verlassen wird. Am 30. Juni wurden Jungen beobachtet. Die folgenden Abwehrmechanismen wurden verzeichnet:

1. Spotten. 2. Sehr gutes Vermögen, still zu bleiben, auch der jungen Vögel. 3. Ein grosses Talent zu schleichen und durch den Roggen zu klettern. 4. Sehr gutes Vermögen das Nest zu verbergen und verborgen zu halten. 5. Zickzackfliegen des ♀ beim Verlassen des Nestes. Nach meiner Meinung ist die Sperbergrasmücke ein besserer Spötter als die andern Sylviaarten bei uns, die Mönchgrasmücke *Sylvia atricapilla* einbe-griffen. Die folgenden Spottgesänge wurden von mir und andern gehört:

1. Melcher (1952) hörte Elemente des Gesanges des Baumpiepers *Anthus trivialis* der im betreffenden schweizerischen Revier der S.G. vorkam.

2. Eine Art Mischgesang zwischen Heckenbraunelle *Prunella modularis* und Dorngrasmücke *Sylvia communis* die beide im niederländischen Revier vorkamen. Vom ♀ hörte ich einen Gesang, der auch im Flug vorgetragen wurde, welcher dem einer sehr gut singenden Dorngrasmücke gleich kam.

3. Das ♂ sang auch einen Mischgesang zwischen Dorngrasmücke und Mönch.

4. Auch wurde Gesang gehört, der der Gartengrasmücke *Sylvia borin* glich, aber schärfer und kürzer war. Brehm nannte den Gesang eine Zusammenfassung vom Dorngrasmücken- und Gartengrasmückenlied.

5. Ein Gesang, der dem Lied der Mönchgrasmücke glich wurde nicht gehört, wohl eine schöne kurze und volle Strophe, die mir unbekannt war.

Vier Junge sind wahrscheinlich ausgeflogen und verbargen sich im Roggen, wo sie auch gut kletterten.

Der Geschlechtsdimorphismus der Altvögel war sehr gross. Das ♂ machte einen grauen Eindruck und war weitgehend gesperbert. Das ♀ machte einen mehr bräunlichen Eindruck, nichts von Sperberung wurde bemerkt, es war vielleicht ein nicht gut ausgemausertes einjähriges Tier.

LITERATUUR

- Berg-Schlosser, G. 1968. Die Vögel Hessens, Ergänzungsband. Frankfurt/M.
 Brehm, A. E. z.j. Het leven der dieren, bew. S. P. Huizinga, Dl. 2. Zutphen.
 Brinkmann, M., z.j. (1933). Die Vogelwelt Nordwestdeutschlands. Hildesheim.
 Comm. Belg. Avifauna. 1967. Avifauna van België. Brussel.
 Comm. Ned. Avifauna. 1970. Avifauna van Nederland, 2e dr. Leiden.
 Fehring, O. 1951. Die Welt der Vögel. München.
 Gebhardt, L. & W. Sunkel. 1954. Die Vögel Hessens. Frankfurt/M.
 Haartman, L. von. 1952. Über ungepaarte Männchen in Grenzpopulationen der Klein-
 vögel, Acta Soc. Fauna Flora Fenn. 69. Nr. 1.
 Hensz, M. 1960. Beobachtungen über die Sperbergrasmücke (*Sylvia nisoria*) 1959 im
 Drömling. Beitr. Naturk. Niedersachs. 13: 52—57.
 Hölzinger, J., G. Knötzsch, B. Kroymann u. K. Westermann. 1970. Die Vögel Baden-
 Württembergs-eine Übersicht. Anz. orn. Ges. Bayern 9. Sonderheft.
 Howard, H. E. 1907-14. The British Warblers, a History with Problems of their lives.
 6 vols. London.
 Makatsch, W. 1966. Wir bestimmen die Vögel Europas. Melsungen.
 Mayaud, N. 1949-50. Commentaires sur l'ornithologie française, 3e suppl. Alauda
 17—18: 79—94.
 Melcher, R. 1952. Brutvorkommen der Sperbergrasmücke, *Sylvia nisoria* (Bechst.) im
 Domleschg (Kt. Graubünden) Orn. Beob. 49: 105—116.
 Neubaur, F. 1957. Beiträge zur Vogelfauna der ehemaligen Rheinprovinz. Decheniana
 110: 1—278.
 Nice, M. M. 1943. Studies on the Life History of the Song Sparrow II. New York.
 Niebuhr, O. 1953. Die Sperbergrasmücke *Sylvia nisoria* (Bechstein) in Niedersachsen.
 Orn. Mitt. 5: 181—188.
 Niethammer, G. 1937. Handbuch der deutschen Vogelkunde, Dl. 1. Leipzig.
 Peitzmeier, J. 1969. Avifauna von Westfalen. Abh. Landesmus. Naturk. Münster/W.
 31, Heft 3.
 Peterson, R. T., G. Mountfort & P. A. D. Hollom. 1969. Vogelgids, bew. J. Kist, 10e
 dr. Amsterdam-Brussel.
 Rauhe, H. 1956. Auffallende Häufung der Sperbergrasmücke (*Sylvia nisoria*) zwischen
 Elb. und Wesermündung. Orn. Mitt. 8: 24—27.
 Rauhe, H. 1962. Bemerkenswerte Ergänzungen zur Vogelwelt zwischen Niederelbe und
 Wesermündung (1. Teil). Beitr. Naturk. Nieders. 15: 41—50.
 Ringleben, H. 1960. Zum gegenwärtigen Vorkommen der Sperbergrasmücke in Nieder-
 sachsen. Beitr. Naturk. Nieders. 13: 48—52.
 Sauer, F. 1955. Zum Problem der Grasmückengesänge. Orn. Mitt. 7: 161—164.
 Silvola T. & R. Tenovuo. 1958. Kirjokertun (*Sylvia nisoria*) pesiminen ja levinneisyys
 Lounais-Suomen saaristossa (Zus. Zur Verbreitung der Sperbergrasmücke (*S.n.*)
 im Schärenhof Südwestfinlands. Orn. Fenn. 35: 129—140.
 Snow, D. W. 1971. The Status of Birds in Britain and Ireland. Oxford, London &
 Edinburgh.
 Steinfatt, O. 1937/38. Nestbeobachtungen bei der Sperbergrasmücke. Orn. Beob. 35:
 122—126.
 Thijsse, Jac. P. 1929. Het Vogelboekje. Amsterdam.
 Voigt, A. 1950. Exkursionsbuch zum Studium der Vogelstimmen, 11e dr., bew. E. Hesse.
 Heidelberg.
 Witherby, H. F. et al. 1938. The Handbook of British Birds, Dl. 2, London.
 Wüst, W. 1962. Prodromus einer „Avifauna Bayerns“. Anz. orn. Ges. Bayern 6:
 305—358.

Adres: D. A. Vleugel, A. de Haenstraat 53, Den Haag-2026.